

УДК 78.27,421

DOI <https://doi.org/10.32782/2310-0583-2023-50-05>

СИМВОЛІКА ФОРТЕПІАННОГО ЦИКЛУ «ВІДОБРАЖЕННЯ» Б. ЛЯТОШИНСЬКОГО ЯК ДЗЕРКАЛО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Єва-Евеліна Куліковська – творчий аспірант, Львівська національна музична академія імені М.В. Лисенка
<https://orcid.org/0009-0009-2825-7792>

Трагічні події, які відбувалися в Україні на початку минулого століття, своєрідно та сучасно відобразилися в творчості композитора Бориса Лятошинського. 20-ті роки ХХ ст. можна назвати трансформаційним періодом композиторської техніки, де відбувається зміна традиційних норм української музики, завдяки розвитку стилю модернізму. Творчість Б. Лятошинського 20-х років є потужним пластом вираження національного характеру. Формування символістичних тенденцій в музичній мові композитора визначилось появою у 1925 році експериментального твору – фортепіанного циклу «Відображення», який складається із семи контрастних, експресивних п'єс. Пошуки нових композиторських технік музичного висловлювання вплинули на побудову циклу, його образний зміст. Оригінальні музичні символи та музично-риторичні фігури, які тісно пов'язані із національним мисленням композитора, їх сакральне значення (зокрема числа сім) та їх тлумачення в циклі є віддзеркаленням світогляду молодого митця. Цикл «Відображення» Б. Лятошинського можна вважати геніальним вираженням багатогранності української ментальності, що можна трактувати своєрідним діалогом, пронесеним крізь епохи.

Ключові слова: символіка, тема-символ, музично-риторична фігура, українська ментальність, національний характер, творчість Б. Лятошинського 20-х років, фортепіанний цикл «Відображення».

Вступ. У напружений для нашої країни час особливо важливо досліджувати та популяризувати українську культуру, зокрема музичну: вивчати її оригінальність та багатогранність, яка обумовлена унікальною творчістю українських композиторів та самобутністю їх української ментальності. Однією з таких могутніх творчих постатей був Борис Лятошинський, чиї експресіоністичні та символістичні твори відображають трагічну долю самого композитора та змушують проникнутись важкими реаліями подій ХХ ст. Творчість Б. Лятошинського 20-х років можна вважати одним з найбільш визначних прикладів українського музичного символізму, а глибоке символістичне наповнення його творів дозволяє розширити кордони нашої уяви. Вивчення та розуміння музичної символіки фортепіанного циклу «Відображення» Б. Лятошинського є необхідним для повноцінного осмислення з точки зору інтерпретації цієї музики. Саме це, в свою чергу, дозволить відчутти глибокий підтекст цієї музики.

Метою статті є дослідження музичної символіки фортепіанного циклу «Відображення» Б. Лятошинського та розкриття її семантичного значення крізь призму усвідомлення української ментальності.

Результати. 1920-ті роки були одними з найтрагічніших часів для української нації, яка знаходилась в складному політичному та соціально-економічному становищі. Буремні події цього

періоду відбилися у ментальності українських митців, що не могло не відобразитися на стилістиці їх творів.

Одним з найвизначніших музичних діячів цього періоду був молодий на той час композитор Б. Лятошинський – митець із надзвичайно трагічною долею, людина-філософ з тонкою душевною природою. Його розуміння та сприйняття зовнішнього світу – зокрема тогочасних історичних подій – мали неабиякий вплив на власну творчість.

Життя Б. Лятошинського пройшло під грифом важких подій 1920-х років. В його композиторській техніці періоду 1920-х років можна побачити зміну традиційних норм української музики того часу. Цей підхід до композиції відрізнявся абсолютно новим мисленням, в якому проглядається наслідування нових композиторських технік видатних європейських митців. В той час в усіх галузях мистецтва панував модернізм, розвиток якого йшов надзвичайно швидко. В свою чергу, в процес розвитку світового модернізму вдалося зробити вклад і Б. Лятошинському, і саме його стиль можна вважати зразком українського експресіонізму, символізму та неоромантизму.

Окрім появи новітніх композиторських прийомів, розширюється коло образів-станів: вони охоплюють позареальні, відчужені, нежиттєдайні тематики і підкреслюють парадокс недосконалості, швидкоплинності людського існування. Творчий стиль Б. Лятошинського набув схиль-

ності до зображення емоційної екзальтації та містичної смерті, а також відверто трагічних музичних образів.

Твори Б. Лятошинського другої половини 20-х років несуть у собі відображення нервового стану разом із гіперболізованим емоційним напруженням, які були притаманні суспільству того часу. Насиченість гармоній, ускладнення та загострення ритмічної структури його творів відлунюються в змучених душах українських людей часів Б. Лятошинського, що зберігає свою актуальність і в XXI ст.

Окрім яскраво виражених експресіоністичних тенденцій, музика Б. Лятошинського тяжіє до кодованого музичного висловлювання. В 20-х роках у творах митця формуються символістичні тенденції, і саме через символіку національної ментальності композитор знаходить свій власний, глибоко український образний світ.

Специфіка особистого відчуття митця породила систему власних символів як невід'ємну частину його індивідуального художнього відображення світу. Як зазначає дослідниця Г. Ніколаї, «за ідейним задумом музика Б. Лятошинського є філософськи концептуальною, в епіцентрі знаходиться внутрішній світ ліричного героя з його суб'єктивними переживаннями, увага фокусується на символічному сприйнятті зовнішнього світу» [3, с. 129].

Найвизначніший знаковий твір Б. Лятошинського 20-х років – фортепіанний цикл «Відображення», написаний у 1925 році. Вже сама назва циклу свідчить про принципову спрямованість композитора до ідей-образів символістичного «задзеркалля». Цей твір – як «фото» реальності з мистецьким переосмисленням об'єкту відображення. На думку дослідниці А. Плоткіної, у циклі «Відображення» «відчувається певна ментальна конструкція, в якій не тільки фіксується «об'єкт» відображення, але й сама «призма», крізь яку відтворюється явище» [5, с. 277].

Фортепіанний цикл «Відображення» був експериментальним у творчості молодого композитора. У відносно невеликому творі Б. Лятошинський винайшов нову композиторську техніку. «Б. Лятошинському вдалося винайти те, чого не винайшов ніхто: це оригінальна варіантна техніка близька до серійної техніки, яка не збігається з додекафонією А. Шенберга. Вона полягає у певній конструктивній єдності вертикалі та горизонталі в рамках атональної гармонічної структури. Це її споріднює з додекафонією, але принцип організації інший. У циклі «Відображення» є інтонаційний принцип, в основі якого лежить

мала секунда чи велика септима та акорди, що утворюються на її базі: септакорди з великою хроматичною септимою є ядром як теми, так і всіх зразків гармонічної вертикалі. У відображеннях септакорди окреслені тематичним зерном, власне темою циклу» [2].

Цикл Б. Лятошинського складається із семи п'єс: експресивно насичених, тривожних та напружено конфліктних. Тематичне зерно «Відображення» № 1, яке повертається у фінальному проведенні «Відображення» № 7, виступає обрамленням основної частини циклу, смисловий акцент якої припадає на глибоко трагедійне «Відображення» № 4. До крайніх частин циклу, де переважають настрої мужньої боротьби, подібне за духом є «Відображення» № 3, а контрастом до стану важких духовних страждань – іронічно-гостре «Відображення» № 6. «Відображення» №№ 2, 5 складають проникливо-медитаційну сторону циклу.

Перший акорд розкриває конфліктний образний світ циклу. Перша п'єса вражає своїм емоційним напором: щільні дисонуючі акорди, нервові довгі форшлаги перед остинатними репетиціями, бентежна ритміка та гранична динаміка в межах *ff-fff* демонструють загальну картину твору – відображення важкого тривожного часу життя.

Абсолютно контрастно виступає п'єса № 2: емоційно тонка, чутлива, благуаюча. Умовно її можна поділити на три частини. Крайні частини складаються з невеликих фраз, які постійно прагнуть вверх та повертаються. В середньому розділі ці фрази супроводжуються тріольним рухом. В цьому розділі постають непрості проблеми виконання: тріольний пульсуючий рух середнього голосу ніби «заважає» темі, яка дублюється через октаву в крайніх голосах. Її інтонаційним «благанням» деколи суперечать форшлаги в басовому регістрі.

Бурхливість, стрімкість музики «Відображення» № 3 підсилюється калейдоскопом гострих інтонацій та ритмів, що, на противагу «Відображенню» № 2, створює відчуття прагнення до свободи, боротьби, могутності. Згодом тема інверсійно проводиться в басу та дублюється в октаву (з т. 19), а в репризі від теми залишається тільки її ритмічний малюнок, де викладення вже акордове. Це віртуозна п'єса із чуттєвою середньою частиною і ефектним виходом на кульмінацію.

«Відображення» № 4 зазначається композитором як «відчайдушно та скорботно». Музика сповнена відчуттям безвиході, яке посилюється особливістю гармонічного викладу. Скорботний характер відчувається у «сповзаючих» по хро-

матизму акордах в тридольному русі. Акордові фрази цієї сарабанди двічі змінюються проведенням нагнітаючої октавної теми в басу. Складною фактурою і незвичною гармонією композитор геніально передав реалізм відчуттів, закладених в драматургії твору.

П'єса № 5 має незвичне композиторське позначення – «здалеку». Вона заворює своєю загадковістю, іноді моторошністю. Складна поліритмічна фактура п'єси супроводжується майже постійною динамікою в межах *P-PPP*. Іноді, як спалахи, з'являються *sf*, які надають музиці ще більшої містичності, казковості. На початку п'єси у верхньому голосі народжується кружляюча статична тема, а середній голос «висвітлюється» своїми загаковими репліками. З другої половини п'єси – вже нижній голос малює свою лемніскату (з т. 19), музику якої можна порівняти з нав'язливими, болісними думками про величний, але жахливий та незбагнений світ.

На відміну від філософсько-психологічних відображень, які відчуються в попередніх номерах циклу, тут вперше з'являється образ саркастичний – у «Відображенні» № 6: завуальована тема перевтілилася у більш динамічну та рухливу. Між декількома секвенційними підйомами теми в басовому регістрі виникає «барабанный гуркіт», який підводить до феєричного фіналу.

У «Відображенні» № 7 закладені образи усіх попередніх картин. Мажорні жваві пасажи ведуть до тріольних настирливих ритмів, а подальша поліритмія створює ще більшу конфліктність. Середній розділ п'єси (т. 23-33) повертає в образну сферу п'єси № 5: інтонації питання змушують повірити у сумніви, емоційну нестабільність, незлагодженість зі світом. Далі музика стає все більш напруженою, нестримною, «спраглою» (як зазначає композитор – *smarioso*). Далі драматургія побудована так, що музика прагне до завершення, де повертається тема «Відображення» № 1, а басове проведення супроводжується стрімкими пасажами вгору. Важкий образний шлях «Відображень» залишає перед нами питання розв'язання конфлікту риторичним.

Фортепіанний цикл «Відображення», породжений глибокими суб'єктивними переживаннями композитора, віддзеркалює ментальність його особистості та національний характер. Музика циклу сповнена глибокими символічними значеннями, які закорінені у національній українській ментальності. Б. Лятошинський, як син української нації, відчув велику творчу потребу виразити український генетичний код через унікальні символи, риторичні фігури.

Тип риторичних фігур, які використовує Б. Лятошинський – фігури «підвищеної експресії» – за вираженням дослідниці М. Новакович. «Аналізуючи музичну інтонацію Лятошинського, запрошується висновок, що її внутрішню форму складають знаки, семантика яких пов'язана зі сферою трагічного» [4, с. 14]. До таких знаків належить символ хреста, який є інтонаційним принципом багатьох творів майстра, а також секундові скорботні інтонації *lamento*. Ці символи пронизують кожну п'єсу циклу. Вони трансформуються залежно від емоційної образності конкретної п'єси, зберігаючи свою символічну ідентичність.

Символ *Хреста* є вираженням духовного смутку, переживань та страждань, спасіння та прощення. Хрест уособлює глибину духовної ментальності українського народу. Образ хреста в житті і в мистецтві є найбільш значущим та зрозумілим народу ХХІ століття. Цей символ став символом життя та настрою сучасної України. Трагічний біблійний зміст символу хреста перегукується з трагічним життєвим шляхом самого Б. Лятошинського та багатьох його сучасників. Тому не випадково цей символ став одним з найбільш впізнаваних символів музичного почерку композитора.

З самого початку циклу символ хреста (№ 1, тт. 1,3,8,10) символізує муки, скорботу, а разом з тим і непереможний дух. В першій п'єсі тема хреста побудована на статичних акордах, а в шостій – ця тема завуальована динамічністю (т.т. 1, 3, 5, 6).

Цикл побудований на темі-символі хреста, яка інтонаційно та ритмічно видозмінюється за допомогою інверсій та ракоходів. З 8 такту «Відображення» № 1 символ хреста проводиться інверсійно. Відображення цього трагічного символу показує і його двозначність: як символ смерті, вини – так і символу воскресіння, благословення та життя. Ці засоби перевтілення фактури також дотичні до самої назви циклу.

Інтонаційно цикл розвивається на темі першої п'єси, яка перевтілюється у різні образи – ніби змінюючи свої маски, а у фінальному проведенні відроджується майже у первісному вигляді. Як простежує дослідниця Д. Жалейко, «багатотемність циклу створюється композитором завдяки впливу монотематизму» [1, с. 118].

Одна з провідних інтонацій циклу – інтонація-символ *lamento* (з італ. «жалоба», «плач»). Проте ляментозна інтонація дещо переосмислена Б. Лятошинським: у «Відображенні» № 2 вона виражена інтонаціями зітхання, після яких тема прагне догори і знову повертається до страждуючих хроматичних ходів. Поєднуючись з іншими

символами, такі ляментозні інтонації використані для поглиблення скорботних образів, які Б. Лятошинський наділяє різноплановими сенсами в залежності від самого настрою «Відображення».

Suspiratio, що в перекладі «зітхання», також відноситься до ляментозних риторичних фігур. Воно виражається короткою паузою, що є смисловою зупинкою для осягнення всього, що відбувається.

Символи *suspiratio* та *lamento* найвиразніше відчутні в темі «Відображення» № 2 з постійним прагненням вгору та поверненням, що навіює настрої сумнівів, недовіри, розчарування (*lamento*: тт. 2, 4, 9, 10, 11, 15, 25-27; *suspiratio*: тт. 1, 3, 5, 7, 10, 11, 26, 28, 29).

Матеріал середнього розділу «Відображення» № 2 з'являється у «Відображенні» № 3 (т. 32-50), але викладається дрібнішими тривалостями і з настирливим розвитком до кульмінації. На цьому прикладі можна простежити, як майстерно композитор інсценує різні грані символіки *lamento*.

Фігура *suspiratio* також з'являється у п'єсі № 6 (т. 20). Саркастична сутність п'єси раптово обривається завдяки цій риторичній фігурі, після якої композитор повертається до характерного його музиці інтервалу-символу – септими, яка тепер проводиться одноголосно.

Наступний важливий елемент музики циклу – *ostinato* (від лат. *obstinatus* – завзятий, впертий). У музиці ХХ ст. остинато є художнім прийомом з надзвичайним семантичним та конструктивним потенціалом. Остинато відіграє важливу роль для відтворення трагічної скорботи. Остинато в циклі символізує духовні та фізичні жахіття, страх, страждання, а його повторюваність надає музиці важкого енергетичного відчуття – неможливості зміни фатальних подій та обставин, зануреність в депресивний стан та страх подальших невідомих часів.

Остинатні басові репетиції після теми хреста у «Відображенні» № 1 сприймаються як символічні кроки, насунання катастрофи, неминучість долі. Вони з'являються між декількома секвенційними підйомами теми (тт. 1,3,5,6), а у фінальному проведенні у п'єсі № 7 дублюються в октаву (тт. 65, 67-69). У «Відображенні» № 3 остинатні репетиції з'являються в кінці у вигляді акордів (тт. 60-62).

Фігура *passus diriusculus* – хроматично змінена висхідна або низхідна мелодична лінія. Дослівно від лат. *duriusculus* «твердий» або «суворий», *passus* – «крок», музично реалізований через різноманітне використання півтону.

Риторична фігура *passus diriusculus* – провідна фігура в інтонаційній основі «Відображення» № 2

(тт. 12, 16, 22), в якому після ляментів виникає хроматичний хід, підкреслений низхідним стрибком, що також є риторичною фігурою – *saltus duriusculus* (лат. «дисонуючий різкий стрибок»). У «Відображенні» № 4 ця риторична фігура виражена низхідними хроматичними ходами акордів, які сприймаються дійсно як суворі кроки.

Риторична фігура *saltus duriusculus* дуже виразно використана в музиці Б. Лятошинського. Вона насичена септимами, нонами, збільшеними та зменшеними інтервалами, які лежать в основі характеру цієї музики: напруженні, болісності, відчутті тривоги та страху тощо. Відповідно, ця риторична фігура зустрічається майже в кожній п'єсі циклу, наприклад: п'єса № 2 (т. т. 12, 16, 18, 20), п'єса № 3 (т.т. 33, 36).

«Дзеркальність» циклу відбувається завдяки таким фактурним музичним символам, як інверсійні та ракохідні фрази. Вони утворюють висхідні та низхідні ходи, які мають символічні значення сходження – *anabasis* та спокути – *catabasis* (№ 3 т.т. 19, 21, 23-25). Також композитор використовує комбінацію цих двох символів – розхідну гаму, як нескінченне протистояння добра і зла, яке відбувається в усі часи, в усіх життєвих та глобальних ситуаціях. Діалог цих фігур композитор застосовує у «Відображенні» № 3, що можна трактувати як боротьбу сумнівів, міцну силу духу, прагнення до свободи (тт. 53-59). *Catabasis* відкривається дещо в інших образних станах у «Відображеннях» № 4 (т. т. 1-5, 8, 9, 12, 20).

Оригінально відтворена в п'ятому номері циклу риторична фігура *circulatio* (лат. «коло»), яка є знаковим символом у творчості Б. Лятошинського разом із символом хреста. Кружляючий рух мелодії виявляється символом вічності – неосяжним для людини принципом існування Всесвіту. Цей символ нагадує нам символ лемніскати (безкінечності). І дійсно, *circulatio* в музиці Б. Лятошинського занурює в космічний, неземний стан.

Особливий символічний підтекст міститься в ідеї композитора щодо кількості п'єс у циклі «Відображення». Будь-яке число має свою енергетику та сакральне значення, за допомогою яких воно впливає на фізичний світ та долю людини. Воно передає динаміку реального часу, зміну його циклів; саме таке число планет у уявленні давніх і число епох світу у деяких традиціях. Число сім – символ досконалої гармонії, матерії, на яку зійшов дух. У християнстві сім – це число людське: Бог створив світ за сім днів, існувало сім смертних гріхів, сім чеснот, сім таїнств. Сім – число музичних нот, кольорів основного спектру. В нумерології ця містична цифра – символ усамітнення,

філософського пошуку та внутрішнього росту, що акцентує нашу увагу на інтелектуальній сфері циклу «Відображення».

З містичним числом сім пов'язана не тільки кількість п'єс у циклі, а ще й інтервал-символ – велика септима, який фактично зароджується у циклі «Відображення» і розробляється в усій творчості Б. Лятошинського. Септима – найгостріший, хворобливий, найбільш дисонуючий інтервал. В музиці Б. Лятошинського неодноразово зустрічається саме цей інтервал, бо композитор важко переживав внутрішній та зовнішній тиск життєвих обставин.

Багатий світ символів збагачує нашу уяву, породжує безмежність сприйняття і розуміння світу, а також допомагає осмислити духовні цінності українського менталітету. Символи розширюють музичну мову, дають поштовх до експерименту, пошуку новаторства в музичному мистецтві. Вивчення та розуміння семантики музичної символіки допомагає виконавцю-інтерпретатору осмислити значення твору з нового

власного погляду, а слухачу – ментально відчувати глибокий підтекст твору.

Висновки. Фортепіанний цикл «Відображення» постає одним з найзнаковіших творів в українській музиці першої половини ХХ ст. завдяки новаторству ідеї відображення, розкриття свого внутрішнього стану засобами сучасної композиторської техніки, яка викристалізувалась під впливом індивідуальної та національної ментальності автора та різноманітних європейських композиторських знахідок. Особливий підхід до виконання музики циклу «Відображення» криється в глибинному осмисленні задуму композитора – осяжності та передачі його задуму, а також переживанні безмірності метафоричного сенсу цього твору.

Саме завдяки глибинно-екзистенційним, національним ментальним кодам символістичне віддзеркалення трагічної історичної дійсності України періоду 1920-х рр. у циклі Б. Лятошинського «Відображення» підсвідомо зрозуміле широкому загалу українських слухачів.

Література

1. Жалейко Д. Творчість Бориса Лятошинського та Валентина Сильвестрова: паралелі та метаморфози. *Наукові записки. Сер. Мистецтвознавство*. 2015. № 33. С. 112–122.
2. Ляхович А. Borys Lyatoshytskyi. Reflections | Artem Liakhovych (Sheet Music). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kS-bck8-E0M&t=1636s> (дата звернення: 31.05.2023).
3. Ніколаї Г. Українська фортепіанна музика як феномен культури ХХ ст. *Ars Inter Culturas*. 2010. № 1. С. 129.
4. Новакович М.О. Канон українського музичного модернізму в творчості Б. Лятошинського : автореф. дис. ... канд. мистецтв. : 17.00.03. Львів, 2008. 21 с.
5. Плоткіна А.І. Стильові особливості циклу «Відображення» Б. Лятошинського : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Шейка. Харків, ХДАК, 2011. 293 с.

References

1. Zhalejko, D. (2015). Tvorchist Borysa Lyatoshytskoho ta Valentyna Sylvestrova: paraleli ta metamorfozy [Creativity of Borys Lyatoshytskyi and Valentin Sylvestrov: parallels and metamorphoses]. *Naukovi zapysky. Ser. Mystetstvoznavstvo [Scientific notes, art history series]*, 33, 112–122 (in Ukr.).
2. Lyahovych, A. (2022, April 22). Borys Lyatoshytskyi. Reflections | Artem Liakhovych (Sheet Music). [Video file]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=kS-bck8-E0M&t=1636s>
3. Nikolayi, G. (2010). Ukrainiska fortepianna muzyka yak fenomen kultury XX st. [Ukrainian piano music as a cultural phenomenon of the 20th century]. *Ars Inter Culturas*, 1, 129 (in Ukr.).
4. Novakovich, M. O. (2008) Kanon ukrainskogo muzychnogo modernizmu v tvorchosti B. Lyatoshytskoho [The canon of Ukrainian musical modernism in the works of B. Lyatoshytskyi]. Avtoreferat kandydats'koi dysertatsii [Abstract of thesis candidate's dissertation]. Lviv: LNMA (in Ukr.).
5. Plotkina, A. I. (2011). Stylovi osoblyvosti tsyклу «Vidobrazhennya» B. Lyatoshytskoho [Stylistic features of the cycle "Reflections" by B. Lyatoshytskyi]. *Zbirka naukovykh prats*. Kharkiv: KSAC, 293 (in Ukr.).

Yeva-Evelina Kulikovska – Creative Graduate Student, Lviv National Academy of Music named after M.V. Lysenko

The symbolism of the piano cycle “Reflections” by B. Lyatoshytskyi as a mirror of the history of Ukraine in the 20s of the XX century

The tragic events that took place in the history of Ukraine at the beginning of the last century were uniquely and modernly reflected in the work of Borys Lyatoshytskyi. 20s of the XX century can be called a transformational period of compositional technique, where the traditional norms of Ukrainian music are changing, thanks to the development of the style of modernism. The work of B. Lyatoshytskyi in the 1920s is a powerful layer of expression of national character.

The formation of symbolic tendencies in the composer's musical language was determined by the appearance of an experimental work in 1925 – the piano cycle "Reflection", which consists of seven contrasting expressive pieces. The search for new compositional techniques of musical expression influenced the construction of the cycle, its figurative content. The original musical symbols and musical-rhetorical figures, which are closely related to the national thinking of the composer, their sacred meaning (in particular the number seven) and their interpretation in the cycle are a reflection of the worldview of the young artist. The cycle "Reflections" by B. Lyatoshynskiy is a brilliant expression of the multifaceted nature of the Ukrainian mentality, and is a symbolic dialogue through the ages.

Key words: *symbolism, theme-symbol, musical rhetorical figure, Ukrainian mentality, national character, works of B. Lyatoshynskiy of the 20s, piano cycle "Reflection".*